

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ХУУЛЬ ТОГТООХ БАЙГУУЛЛАГЫН БҮРЭЛДЭХҮҮН

(Тойм судалгаа)

Р.Оргилмаа

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ХУУЛЬ ТОГТООХ ДЭЭД БАЙГУУЛЛАГЫН БҮРЭЛДЭХҮҮН

1. ПАРЛАМЕНТЫН ГИШҮҮДИЙН ТООГ ХЭРХЭН ТОГТООДОГ ЗАРЧМЫН ТУХАЙ

1.1.Орчин үеийн парламент дахь төлөөллийн болон хүн амын тоо

2. ТҮҮХЭН ЭХ СУРВАЛЖ

2.1.1992 оны Үндсэн хуулийг хэлэлцсэн байдал

2.1.1.Ард нийтээр хэлэлцүүлсэн Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын төслийн 23 дугаар зүйлийн саналын тойм

2.1.2.Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын Ард нийтээр хэлэлцүүлсэн дүн болон шинэчилсэн төслийн 21.1-ийн саналын тойм

2.1.3.УБХ-аас АИХ-д өргөн барьсан Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын төслийн 21.1-ийн саналын тойм

2.2.2019 онд Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийг хэлэлцэх үеэр УИХ-ын бүрэлдэхүүнийг нэмэгдүүлэх тухай гарсан санал

3. ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

3.1.Дэлхийн улс орнуудын хүн амын тоог парламентын гишүүдийн тоонд харьцуулсан байдал

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

Хүснэгт 1. Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын өөрчлөлтийн харьцуулалт

Хүснэгт 2. УИХ-ын гишүүдийн тоог өөрчлөх саналын томъёолол

Хүснэгт 3. Хоёроос таван сая хүн амтай, парламентын засаглалтай улс орнуудын парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо

Хүснэгт 4. Парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо

Хүснэгт 5. Дэлхийн улсуудын парламентын танхим, гишүүд, хүн амын тоонд харьцуулсан байдал

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Парламентын гишүүний тоог тогтоох зарчим болох Куб язгуурын томьёо (Cube root formula)-г Эстониин улс төр судлаач Рейн Таагепера анх томьёолсон байна. Парламентын гишүүдийн тоо нь хүн амын тооноос куб язгуур гаргасан тоотой ойролцоо байвал зохимжтой гэсэн үзэл санаа юм. Гэвч практикт энэ нь хэрэгждэггүй бөгөөд улс орнууд янз бүрийн нийгмийн бүлгүүдийн эрх ашиг, сонирхлыг бүрэн дүүрэн илэрхийлэх, төлөөлөх боломжтой, оновчтой тоог тодорхойлохын тулд гол төлөв хүн амын тоо, нягтаршил, газар нутгийн байдал, уламжлал, парламент хэрхэн ажилладаг, өөрөөр хэлбэл, байнгын, эсхүл байнгын бус ажиллагаатай парламенттай зэрэг олон зүйлийг харгалздаг байна. Парламентын гишүүдийн тоог тогтооход хамгийн гол хүчин зүйл нь тухайн орны хүн амын тоо байдаг байна.¹⁷³ Ингэхдээ нийт хүн амын тоог бус тухайн улсын идэвхтэй хүн ам (хүн амын бичиг үсэгт тайлагдсан хувь болон хүн амын хөдөлмөрийн насны хувь)-ын тоог тооцон гаргах нь зүйтэй гэж аж үйлдвэр өндөр хөгжсөн орнуудад үздэг байна.

Түүхээс үзвэл төрийн эрх барих, хууль тогтоох “Их Хурал”-ын гишүүдийн тоог тогтоохдоо хүн амыг бүхэлд нь, бүрэн дүүрэн төлөөлөх учиртайг үндэс болгодог байжээ. 1924 оны Монгол Улсын Үндсэн хуульд “Улсын Их Хурал бол олон аймаг ба хот, жич ардын цэргийн төлөөлөгчид хуралдах бөгөөд тоог төлөөлөгчид сонгох газрын хүн амын олон цөөнийг үзэж нэгэн жилийн хугацаагаар сонговол зохино” гэж хуульчилсан байна. 1940 оны Үндсэн хуульд “хүн амын 1500 хүн тутамд нэг төлөөлөгч сонгон...”, 1957 оны Үндсэн хуулийн өөрчлөлтөөр “3500 хүн ам тутмаас нижгээд депутатаар бодож...”, 1960 оны Үндсэн хуульд “4000 хүн ам тутамд 1 депутат байхаар...” тус тус тооцон төлөөллийн тоог тогтоож байсан байна.

1992 оны ардчилсан шинэ Үндсэн хуульд төрийн эрх барих, хууль тогтоох дээд байгууллагын бүрэлдэхүүний тоог, Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг зохион байгуулах комиссын гишүүд эрдэмтэн, судлаачидтай хамтран судалгаа шинжилгээнд үндэслэн, сонгон авсан шинэ төрийн болон эдийн засгийн тогтолцоо, хүн амын тоо, тархац, хэтийн төлөв, тухайн үеийн эдийн засгийн нөхцөл байдал, улс орны хөгжлийн чиг хандлага зэргийг харгалзан тогтоосон байна. Ингэхдээ хүн амын тоог чухалчлан үзэж, дэлхийн улс орнуудын жишигт нийцүүлэн, хэтдээ манай улсын хүн ам дунджаар 7 сая орчим болоход 76 гишүүн нь нийт хүн амаа бүрэн төлөөлөх боломжтой гэсэн тооцооллын үндсэн дээр энэхүү тоог тогтоожээ.¹⁷⁴

Шинэ Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцэн батлах явцад төслийг нийт 5 удаа өөрчилж, байнгын ажиллагаатай парламентын бүтэц, бүрэлдэхүүний талаар Ард нийтийн хэлэлцүүлэг, Улсын Бага Хурал болон Ардын Их Хурлын хуралдаанууд дээр:

- 50-78, эсхүл 100-120 гишүүнтэй нэг танхимтай парламенттай байх;
- 30-50 гишүүнтэй байнгын ажиллагаатай доод танхим болон 100-120 гишүүнтэй тодорхой давтамжтай хуралддаг дээд танхим бүхий 2 танхимтай парламенттай байх зэрэг саналууд гарч байв.

2019 оны 06 дугаар сард Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг хэлэлцэх үеэр Улсын Их Хурлын нэр бүхий 62 гишүүнээс Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг өргөн мэдүүлэхэд Улсын Их Хурлын гишүүдийн тоотой холбоотой зохицуулалт төсөлд тусгагдаагүй байв. Харин 2019 оны 07 дугаар сард Монгол Улсын Ерөнхийлөгчөөс өргөн мэдүүлсэн төсөл, саналд УИХ-ын гишүүний тоог “108” байхаар санал оруулж ирснийг Зөвшилцлийн ажлын хэсгээс “99” гэж өөрчилж, саналаа Төрийн байгуулалтын байнгын хорооны хуралдаанд

¹⁷³ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. Унитар улсуудын парламентын болон орон нутгийн сонгуулийн бүрэн эрхийн хугацаа, парламентын гишүүдийн тоог тогтоох жишиг. СТ-11/225. Судалгааны эмхэтгэл, Боть 12. УБ., 2011 он.

¹⁷⁴ Улсын Их Хурлын Тамгын газар. УБХ-ын 1991.10.17-ны өдрийн хуралдааны тэмдэглэл. (Их цааз төслийн асуулт хариулт)

оруулсан. Энэхүү саналыг Төрийн байгуулалтын байнгын хорооны хуралдаанаар 66.7 хувийн саналаар дэмжсэн боловч, УИХ-ын чуулганы нэгдсэн хуралдаанаар нийт гишүүний дөрөвний гурвын олонхын саналаар дэмжигдээгүй байна.

Судалгаанд олон улсын туршлагыг дэлхийн 191 улсыг хамруулан судалж, парламентын гишүүдийн тоо болон нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоог Монгол Улстай харьцуулан гаргав. Ингэхэд арлын улсууд болон хүн ам цөөнтэй улс орнуудын хувьд парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо 1000 хүрэхгүй байхад хүн ам олонтой улс орнуудын хувьд нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо хэдэн зуун мянгаас хоёр сая гаран (Энэтхэг улс 2.5 сая) хүртэл байна. Тодруулбал, судалгаанд хамрагдсан 191 улсаас 66 (34.7%) улсын парламентын нэг гишүүн нь 100.001-ээс дээш хүн амыг төлөөлж байна. Монгол Улстай хүн амын тоогоороо ойролцоо (2-5 сая хүн амтай), парламентын засаглалтай 14 улсаас парламентын нэг гишүүн нь дунджаар 40.5 мянган иргэнийг төлөөлж буй 7 улс байна.

Монгол Улсын Их Хурлын нэг гишүүн нь 44.178 иргэнийг төлөөлөн ажиллаж байна.

Судалгаанд хамрагдсан улс орнуудын парламент нь бүтэц, бүрэлдэхүүний хувьд өөрчлөгдсөн хийгээд өөрчлөхөөр шийдвэрлэсэн тохиолдлууд цөөнгүй байгаа бөгөөд тухайлбал, 2019 онд Итали улсын парламентын доод танхим нь парламентын 2 танхимын гишүүдийн тоог цөөлөх хуулийг баталж, Үндсэн хуульдаа мөн өөрчлөлт оруулсан байна.¹⁷⁵ Ингэснээр ирэх 10 жилийн хугацаанд гишүүдийн цалин болон бусад зардалд зарцуулагдах ойролцоогоор 1 тэрбум Евро-г улсын төсвөөс хэмнэнэ гэсэн тооцоо гарчээ. Тус шийдвэрийг 2023 оноос хэрэгжүүлж эхлэхээр шийдвэрлэсэн байна.¹⁷⁶

Эерэг ба сөрөг тал

ЭЕРЭГ ТАЛ	СӨРӨГ ТАЛ
Парламентын олон гишүүнтэй тохиолдолд	
<ul style="list-style-type: none"> Парламентаас батлагдаж буй хуулийн чанар, үр нөлөө сайжирна. Парламентын гишүүд зүй бус нөлөөнд автах эрсдэлийг илэрхий бууруулах. Засгийн газарт тавих парламентын хяналтыг үр нөлөөтэй болгох. 	<ul style="list-style-type: none"> Хууль тогтоомжийг шуурхай батлан гаргах процесс удаашралтай, нэгдсэн шийдэлд хүрэхэд төвөгтэй. Парламентын болон Ажлын албаны зардал нэмэгдэнэ.
Парламентын цөөн гишүүнтэй тохиолдолд	
<ul style="list-style-type: none"> Аливаа асуудлыг шуурхай шийдэх боломжтой. Зардал, төсөв хэмнэнэ. Парламент нь ард түмнийг төлөөлөх мэргэшсэн, чадварлаг гишүүдээс бүрдэх боломжтой. 	<ul style="list-style-type: none"> Парламентын гишүүдийн тоо нийт иргэдийн тоондоо цөөдөж, төлөөлөх зарчмаа хэрэгжүүлэх боломж багасдаг. Батлагдаж буй хууль, парламентаас гарч буй шийдвэр чанаргүй, үр нөлөө багатай болох магадлалтай.

¹⁷⁵ https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2020?lang=en

¹⁷⁶ <https://www.bbc.com/news/world-europe-49979103>

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ХУУЛЬ ТОГТООХ ДЭЭД БАЙГУУЛЛАГЫН БҮРЭЛДЭХҮҮН

1. ПАРЛАМЕНТЫН ГИШҮҮДИЙН ТООГ ХЭРХЭН ТОГТООДОГ ЗАРЧМЫН ТУХАЙ¹⁷⁷

Аливаа улсын парламент нь хууль тогтоох, ард түмнийг төлөөлөх, гүйцэтгэх эрх мэдэлд хяналт тавих чиг үүргээ чанартай хэрэгжүүлэхийн тулд хэдэн гишүүнтэй байвал зохистойг “Куб язгуурын томьёо”¹⁷⁸-оор тооцоолон гаргадаг байна. Парламентын гишүүдийн зохистой хэмжээг тогтоох куб язгуурын томьёо (Cube root formula)¹⁷⁹-г анх 1972 онд Эстонийн улс төр судлаач Рейн Таагепера томьёолсон байна. Энэ нь парламентын гишүүдийн тоо нь хүн амын тооноос куб язгуур гаргасан тоотой ойролцоо байвал зохимжтой гэсэн үзэл санаа бөгөөд (Taagepera, 1972; Taagepera and Shugart, 1989; Taagepera and Recchia, 2002; Taagepera, 2007) төлөөллийн пропорционал хэмжээ алдагдахаас сэргийлэхэд чиглэгдсэн байна (Lijphart 2012).¹⁸⁰

Практикт парламентын гишүүдийн тоог тогтоох ерөнхий /нийтлэг/ томьёолол байхгүй юм. Парламентын хэмжээ буюу гишүүдийн тоо нь тухайн улс орны нөхцөл байдал, хөгжлийн түвшингээс хамааран янз бүр байх ба парламентын гишүүдийн зохистой тоо хэмжээг тогтооход тухайн улсын парламентын түүхэн уламжлал, улс орны нутаг дэвсгэрийн хэмжээ, хүн амын тоо (сонгуулийн эрх бүхий иргэний тоо болон бичиг үсэг мэддэг хүний тоо), газар зүй, нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны нэгжүүдийн тоо зэрэг нь нөлөөлөх хүчин зүйлүүд байж болох юм.¹⁸¹

1.1.Орчин үеийн парламент дахь төлөөллийн болон хүн амын тоо

Аж үйлдвэр өндөр хөгжсөн орнуудад ардчилсан төлөөллийг судлахад тухайн улсын хүн амын болон парламентын төлөөллийн тоо хоорондын куб язгуурын үндсийг дараах байдлаар тооцно:

$$S = P^{1/3}$$

Энд “**S**” нь парламент (эсхүл парламентын доод танхим)-ын суудал, харин “**P**” нь улсын нийт хүн ам болно. Хөгжиж буй орнуудын хувьд энэхүү энгийн тооцоогоор парламент дахь төлөөллийн тоог гаргасан байна. Үнэн хэрэгтээ энд нийт хүн амын тоо бус, харин “**Pa**” буюу “идэвхтэй” хүн амын тоо чухал юм. Идэвхтэй хүн ам нь зах зээлийн эргэлтэд оролцох хийгээд улс төрийн төлөөллийг илэрхийлж болох хэсэг гэж тооцож болно:

$$Pa = PLW$$

Энд “**L**” нь хүн амын бичиг үсэгт тайлагдсан хувь, “**W**” нь хүн амын хөдөлмөрийн насны хувь болно. Иймд хэрэв 10 сая хүн амтай, тэдгээрийн 90 хувь нь бичиг үсэгт тайлагдсан, 55 хувь нь хөдөлмөрийн насных бол “**Pa**” буюу “идэвхтэй” хүн амын тоо 4,950,000 болно.

¹⁷⁷ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. Төлөөллийн эрх мэдлийн байгууллагын төлөөллийн тоог тогтоох, тооцох зарчмын талаарх лавлагаа (куб язгуурын томьёо). СТ-19/418. Судалгааны боть 29. УБ., 2019 он.

¹⁷⁸ Парламентын гишүүдийн зохистой хэмжээг тогтоох куб язгуурын томьёо (cube root formula)-г анх 1972 онд Эстонийн улс төр судлаач Рейн Таагепера томьёолсон байдаг. Энэ нь парламентын гишүүдийн тоо нь хүн амын тооноос куб язгуур гаргасан тоотой ойролцоо байвал зохимжтой гэсэн үзэл санаа.

¹⁷⁹ Parliaments Shapes and Sizes, Raphael Godefroy and Nicolas Klein*, January 6, 2017. <https://nicolasklein.com/data/documents/parliaments010617.pdf>

¹⁸⁰ Explaining reforms of assembly sizes, Reassessing the cube root law relationship between population and assembly size, Kristof Jacobs, Institute of Management Research, Radboud University (NL) Simon Otjes, Documentation Centre Dutch Political Parties, University of Groningen (NL) <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/3bc100be-56fe-4efc-8d8c-a1f0b85e7f24.pdf>

¹⁸¹ <http://aceproject.org/electoral-advice/archive/questions/replies/760379812>
<http://aceproject.org/main/english/es/esc03.htm>

$$Pa = 10,000,000 \times .90 \times .55 = 4,950,000$$

Харин 10 сая хүн амтай, тэдгээрийн 55 хувь нь хөдөлмөрийн насны хүн, харин бичиг үсэгт тайлагдсан байдал нь 75 хувь бол идэвхтэй хүн амын тоо нь 4,125,000 болно.

$$Pa = 10,000,000 \times .75 \times .55 = 4,125,000$$

Хөгжингүй орнуудад идэвхтэй болон нийт хүн амын хооронд ялгаа бага байдаг бол хөгжиж буй орнуудад том ялгаа гарч болно.

Улс орнуудыг парламентын хамт судлахад идэвхтэй хүн амын тоо болон парламентын суудлын тооны хооронд дараах харьцаа илэрсэн байна:

$$S = (2Pa)^{1/3}$$

Дээрх хоёр жишээг авч үзвэл, 4.950.000 идэвхтэй хүн амтай улсын парламент нь 215 гишүүнтэй байхаар тооцох бол 4.125.000 идэвхтэй хүн амтай улсын парламент нь 202 гишүүнтэй байхаар тооцож байна.

2. ТҮҮХЭН ЭХ СУРВАЛЖ¹⁸²

Анхдугаар Үндсэн хууль батлагдахын өмнөх нөхцөл байдалд зөвлөх эрх бүхий “Улсын түр цагийн хурлын дүрэм хэмжээ”-г 1921 оны 09 дүгээр сарын 20-нд Ардын засгийн газраас баталж, 10 дугаар сарын 25-нд Улсын түр цагийн хурлыг нээсэн байна. Энэ нь яамдын тэргүүн ба дэд сайдууд, эрхэлсэн түшмэд, аймаг, шавь, цэрэг ба залуучуудын байгууллын төлөөллийг багтаасан, нийгмийн янз бүрийн асуудлаар засгийн газарт зөвлөх эрхтэй байгууллага байжээ.

Түр цагийн хурлыг Дөрвөн аймаг, шавь тус бүрээс бичиг эрдэмд сайн 5 ард, Дөрвөн аймаг, шавийн ноёдоос тус бүр 1, яамдын түшмэдүүд, дэд сайдууд, тэргүүн сайдууд, Намын төв хорооны түшмэл 1, залуучуудын эвлэлээс 3, сурган боловсруулах хэлтсээс 1, цэргийн хороо тус бүрээс 1 хүнийг сонгон байгуулна гэж заасан байна. Улсын түр цагийн хурал нь хууль тогтоох бус зөвлөх эрхтэй боловч хууль санаачлах эрх эдэлж, Монголын нийгмийн янз бүрийн анги давхрааны бодол санаа, хүсэл зоригийг илэрхийлсэн ардчилал, үндэсний нэгдлийн шинжтэй байгууллага байсан байна. Уг хурал Улсын Их Хурлыг хуралдуулах бэлтгэл хангах түр зуурын түүхэн үүргээ гүйцэтгээд 1923 онд таржээ.¹⁸³

Улсын Анхдугаар Их Хурал 1924 оны 09 дүгээр сарын 08-ны өдөр Нийслэл хүрээнд эхэлж, Халхын дөрвөн аймаг, Дөрвөдийн хоёр аймаг, Алтай ба Хөвсгөлийн Урианхай хошууд, Дарьганга, Ховдын тариачин хошуу болон ардын цэргийн ангиудаас нийт 90 хүн төлөөлөгчөөр сонгогдсоноос 77 төлөөлөгч нь оролцжээ. 1924 оны 11 дүгээр сарын 25-ны өдөр Улсын Анхдугаар Их Хурлаар Монгол Улсын Үндсэн хууль батлагдсанаар Үндсэн хуульт байгууллын хууль зүйн үндэс тавигджээ. Анхдугаар Үндсэн хуульд: “БНМАУ-ын дээд эрхийг Улсын Их Хуралд хадгалах, хурлын чөлөө цагт Улсын Бага хуралд хадгалуулах бөгөөд Бага хурлын чөлөө цагт Бага хурлын тэргүүлэгчид ба Засгийн газрын дунд хадгалуулбал зохино” хэмээжээ.

1924 оны Үндсэн хуулийн 7 дугаар зүйлд: “Улсын Их Хурал бол олон аймаг ба хот, жич ардын цэргийн төлөөлөгчид хуралдах бөгөөд тоог төлөөлөгчид сонгох газрын хүн амын олон цөөнийг үзэж нэгэн жилийн хугацаагаар сонговол зохино” гэж хуульчилсан байна.¹⁸⁴

¹⁸² Лүндээжанцан Д. Монгол Улс дахь төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт. УБ., 2014 он.

¹⁸³ <https://history-hvrd.blogmn.net/95254/lyekts-%E2%84%9612--sedev:-1921-1930-onii-mongoliin-uls-turiin-gadaad-do...html?>

¹⁸⁴ <https://legalinfo.mn/api/front/cons-detail-1924.html>

Үндсэн хуулийн 10 дугаар зүйлд: “Улсын Бага Хурлыг гучин гишүүнтэй сонгож байна” гэсэн заалтыг 1925 онд хуралдсан Улсын II Их хурлын тогтоолоор өөрчилж гучаас олон гишүүдийг сонгох болжээ.

1940 оны Үндсэн хуулийн 13 дугаар зүйлд: “БНМАУ-ын засгийн дээд эрхийг барих газар нь Улсын Их Хурал” гэж хуульчлан тогтоосон байна. Үндсэн хуулийн 14 дүгээр зүйлд: “Улсын Их Хурал бол хот ба аймгийн хурлуудаар хүн амын 1500 хүн тутмаас нэг төлөөлөгчөөр сонгогдсон хот, аймгийн хөдөлмөрчин ард олон ба ардын хувьсгалт цэргийн албан хаагчдын төлөөлөгчдөөс байгуулагдана” гэж хуульчилжээ.¹⁸⁵

1949 онд Улсын IX Их Хурал хуралдаж, Улсын Их Хурлын сонгуулийг шууд, тэгш, саналаа нууцаар хураах үндсэн дээр явуулж, Улсын Их Хурлын депутатыг тойргоор сонгох болсон. Үүний дагуу Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулж Улсын Бага Хурлыг татан буулгаж, Улсын Их Хурал бол төрийн дээд эрхийг барих, хууль тогтоох эрх бүхий байгууллага гэж тунхаглан бэхжүүлжээ.

1951 оны 07 дугаар сард Улсын Их Хурлын анхдугаар сонгуулийг шинэ тогтолцоонд тулгуурлан явуулж сонгогдсон 295 төлөөлөгчийн бүрэлдэхүүнтэй шинэ Улсын Их Хурал байгуулагдсан байна.

1957 онд “Улсын Их Хурлыг 3500 хүн ам тутмаас нижгээд депутатаар бодож, сонгуулийн тойргуудаар ард иргэд сонгоно” хэмээн Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулсан байна.

1960 оны Үндсэн хуульд “БНМАУ-ын Ардын Их Хурал бол төрийн эрх барих дээд байгууллага, хууль тогтоох эрх мэдлийг гагцхүү Ардын Их Хуралд хадгална. БНМАУ-ын иргэд нь дөрвөн мянган хүн тутмаас нэг депутат байхаар бодож сонгуулийн тойргууд байгуулж Ардын Их Хурлыг сонгоно” гэж заажээ.¹⁸⁶

1990 оны 05 дугаар сард батлагдсан “БНМАУ-ын Үндсэн хуулийн нэмэлтийн хууль”-аар төрийн эрх барих уламжлалт дээд байгууллага – Ардын Их Хурал (АИХ), парламентат ёсны шинэ байгууллага – Улсын Бага Хурал (УБХ), төрийн тэргүүн – Ерөнхийлөгчийн институтыг бий болгосон байна.¹⁸⁷

2.1.1992 оны Үндсэн хуулийг хэлэлцсэн байдал

Ардчилсан шинэ Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцэх явцад парламентын бүтэц, бүрэлдэхүүнийг тогтоохдоо Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг зохион байгуулах комиссоос боловсруулсан төслийг тухайн үеийн УБХ болон АИХ-аар нухацтай хэлэлцэж, судалгаа шинжилгээ, эдийн засгийн тооцоонд үндэслэн, хүн ам, улс орны хөгжлийн хэтийн төлөв зэргийг харгалзан нэг танхимтай, 76 гишүүнтэй байхаар тогтсон байна.

“Их цааз” (Үндсэн хууль)-ын төслийг хэлэлцэн батлах явцад төсөлд нийт 5 удаа өөрчлөлт оруулж, УБХ, АИХ болон Ард нийтээр хэлэлцүүлэхэд Улсын Их Хурал (УИХ)-ын гишүүний тоо, сонгуулийн зарчмын талаар дараах байдлаар томьёолсон байна.¹⁸⁸

¹⁸⁵ <https://legalinfo.mn/api/front/cons-detail-1940.html>

¹⁸⁶ <https://legalinfo.mn/api/front/index.html>

¹⁸⁷ Лүндээжанцан Д. Монгол Улс дахь төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт. УБ., 2014 он.

¹⁸⁸ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. Монгол Улсын Үндсэн хууль (1992) ба Монгол Улсын Их Цаазын төслүүдийн (1991.VI.05, X.05, XI.07) харьцуулалт” СТ-15/206, Судалгааны боть 20.

* ТАЙЛБАР: -үг, өгүүлбэр шинээр нэмэгдсэнийг тод хараар (“**bold**”),

-үг, өгүүлбэрийг өөрчлөн найруулсныг доогуур зураасаар (“underline”),

-үг, өгүүлбэр хасагдсаныг дундуур зураасаар (“~~strikethrough~~”),

-зарчмын зөрүүтэй санал орхигдсон, өөрчлөлт орсон зэргийг тодруулав (“**highlighting**”) тус тус тэмдэглэв.

Хүснэгт 1. Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын өөрчлөлтийн харьцуулалт

1-р төсөл	2-р төсөл	3-р төсөл	4-р төсөл	МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ
МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ЦААЗ	МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ЦААЗ	МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ	МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ЦААЗ	МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ
УБХ-д өргөн барьсан хувь	Ард түмнээр хэлэлцүүлсэн хувь	УБХ-д өргөн барьсан хувь	УБХ-аас АИХ-д өргөн барьсан хувь	Батлагдсан хувь
1991.04.19	1991.06.05	1991.10.05	1991.11.07	1992.01.13
I. Хууль тогтоох эрх мэдэл. Монгол Улсын Их хурал	НЭГ. Монгол Улсын Их хурал	НЭГ. Монгол Улсын Их Хурал	НЭГ. Монгол Улсын Их Хурал	НЭГ. Монгол Улсын Их Хурал
21 дүгээр зүйл	Хорин гуравдугаар зүйл	Хорин нэгдүгээр зүйл	Хорин нэгдүгээр зүйл	Хорин нэгдүгээр зүйл
Монгол Улсын Их Хурал нь нэг танхимтай байнгын ажиллагаатай байх бөгөөд 75 гишүүнээс бүрдэнэ.	1. Мөнгөл-Улсын Их Хурал нь нэг танхимтай байнгын ажиллагаатай байх бөгөөд 75 гишүүнээс бүрдэнэ.	Улсын Их Хурал 75 гишүүнээс бүрдэнэ.	1. Улсын Их Хурал 76 гишүүнээс бүрдэнэ.	1. Улсын Их Хурал нэг танхимтай , далан зургаан гишүүнтэй байна.
		<i>А хувилбар:</i> 2. Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд <u>бүх нийтийн</u> чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж 4 жилийн хугацаагаар сонгоно.		2. Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд <u>нийтээрээ</u> , чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж, дөрвөн жилийн хугацаагаар сонгоно.
Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд саналаа нууцаар гаргаж 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.	2. Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд <u>нийтээрээ тэгш, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр</u> саналаа нууцаар гаргаж 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.	<i>Б хувилбар:</i> 2. Мөнгөл Улсын Их Хурлын гишүүнийг Мөнгөл-улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ тэгш, шууд сонгох <u>эрхийн үндсэн дээр</u> саналаа нууцаар гаргаж 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.	2. Улсын Их Хурлын гишүүнийг сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ, шууд сонгох <u>эрхтэй оролцож</u> саналаа нууцаар гаргаж, 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.	
Монгол Улсын Их Хурлын Тэргүүн даргаас бусад гишүүний хоёрны нэгийг гурван жил тутам шинэчлэн сонгож сэлбэнэ.	3. Монгол Улсын Их Хурлын даргаас бусад гишүүний хоёрны нэгийг гурван жил тутам шинэчлэн сонгож сэлбэнэ.	Мөнгөл Улсын Их Хурлын даргаас бусад гишүүний хоёрны нэгийг гурван жил тутам шинэчлэн сонгож сэлбэнэ.	Улсын Их Хурлын нийт гишүүний хоёрны нэгийг 3 жил тутам шинэчлэн сонгож сэлбэнэ.	

Үндсэн хуулийн төслийн Ард нийтийн хэлэлцүүлэг, УБХ болон АИХ-ын хуралдааны хэлэлцүүлгийн үеэр УИХ-ын гишүүдийн тоог тогтоох тухайд нэлээдгүй саналууд гарч байжээ.

Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын төсөл боловсруулах комиссоос боловсруулсан анхны төслийг 1991 оны 04 дүгээр сарын 19-нд БНМАУ-ын Бага Хуралд хэлэлцүүлэхээр өргөн барьжээ. УБХ III чуулганаараа 1991 оны 05 дугаар сарын 17-ны өдрөөс 06 дугаар сарын 09-ний өдрийг хүртэл 2 удаа (1, 2 дугаар хэлэлцүүлэг) хэлэлцэн зарим тодруулга, өөрчлөлт хийж улмаар ард нийтийн хэлэлцүүлэгт оруулахаар шийдэж тогтоол гаргасан байна.¹⁸⁹

Тус төсөлд Их Хурлын бүрэлдэхүүнийг 75 гишүүнтэй байхаар тогтоосон бөгөөд БНМАУ-ын ерөнхийлөгч, Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг зохион байгуулах комиссын дарга П.Очирбат УБХ-д төслийг хэлэлцүүлэхээр өргөн барихдаа дараах үндэслэлийг илтгэлдээ дурджээ.

“...Төслийн 20, 21 дүгээр зүйлд тодорхойлсноор төрийн эрх барих дээд байгууллагын шилжилтийн чанартай одоогийн тогтолцоог өөрчилж, 75 гишүүн бүхий нэг танхимт байнга ажилладаг УИХ байхаар тусгалаа. Гишүүний тоо 75 байх нь бага тоо биш гэж үзэж байна. Нэг гишүүн цаашдаа 25000-30000 хүний буюу 14000-15000 орчим сонгогчийг төлөөлж байх нь дэлхийн улсуудын жишигтэй харьцуулахад бүрэн боломжтой бөгөөд нийцтэй юм. ... УИХ-ын бүрэлдэхүүнийг тогтмол “нөхөн сэлбэх” зарчимд шилжихээр төсөлд орж байна. Энэ нь алсдаа парламент мэргэшсэн байх нөхцөл бүрдүүлэх болно” гэсэн байна.¹⁹⁰

УБХ “Монгол Улсын Их Цааз” (Үндсэн хууль)-ын төслийг зүйлчлэн нухацтай авч хэлэлцээд комиссын боловсруулсан төслийг ард нийтээр хэлэлцүүлэхийг зөвшөөрсөн байна.

2.1.1. Ард нийтээр хэлэлцүүлсэн Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын төслийн 23 дугаар зүйлийн саналын тойм¹⁹¹

Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ыг ард нийтээр хэлэлцүүлсэн төсөлд “Улсын Их Хурал нэг танхимтай, байнгын ажиллагаатай, 75 гишүүнээс бүрдэх юм. Урьдчилсан баримжаагаар Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийг 75 тойрогт хуваах үед сонгуулийн тэгш эрхийн зарчмын тухай асуудал гарч ирнэ. Сонгуулийн тэгш эрхийн зарчмын мөн чанар нь нэг тойрогт хамаарах хүний тоогоороо биш, харин тэнд нэг сонгогч, нэг л удаа нэг хүний төлөө саналаа өгч нэг хүн нэг тойрогт бүртгэгдэх зэргээр сонгогч сонгогчтойгоо эрх тэгшээр сонгуульд оролцдогт оршино.

УИХ-ын нэг гишүүний сонгуулийн тойрог нь одоогийн хэд хэдэн сумын нутаг дэвсгэрийг хамрах юм. Энэ нь урьдынхтай харьцуулбал УИХ-ын гишүүнээс сонгогч олон түмэнтэйгээ харилцах бололцоог хязгаарлагдмал болгож болзошгүй мэт ойлголт төрүүлж болох юм. Комисс асуудлыг ийнхүү тавихдаа дараах учир баримтад тулгуурласан юм.

Нэгдүгээрт, УИХ-ын гишүүн гэдэг бол ард түмнээс сонгогдсон төрийн эрх барих байгууллагын байнгын төлөөлөгч, төрийн шадар зүтгэлтэн байх юм.

Хоёрдугаарт, шинэ төсөл ёсоор орон нутгийн засаг захиргаа нь зөвхөн төвөөс өгсөн үүрэг даалгавар, гүйцэтгэгч бус “хуулиар тусгайлан олгосон чиг үүрэг, өөрийн удирдлага бүхий байгуулалт” байх болно. Ийм нөхцөлд УИХ-ын гишүүн сонгогчид болон төвийн байгууллагын хооронд аж ахуй, эрэлтийн зууч байх үүргээс чөлөөлөгдөх болно.

¹⁸⁹ Чулуун Г. Улсын Бага Хурлын товчоон (1990-1992). УБ., 2015 он.

¹⁹⁰ Улсын Их Хурлын Тамгын газар. БНМАУ-ын Ардын Их Хурал ба Монгол Улсын Үндсэн хууль – 1990-1992. Баримт бичгийн эмхэтгэл. УБ., 2016 он. 561 дэх тал.

¹⁹¹ Улсын Их Хурлын Тамгын газар. БНМАУ-ын Ардын Их Хурал ба Монгол Улсын Үндсэн хууль – 1990-1992. Баримт бичгийн эмхэтгэл. УБ., 2016 он. 535 дахь тал.

Гуравдугаарт, хэрэв шаардлагатай гэж үзвэл УИХ-ын гишүүн сонгогдсон тойргийнхоо хэмжээнд хэд хэдэн хэсэгт өөрийн бүрэн эрхт төлөөлөгчдийг ажиллуулж сонгогчдын эрэлт хүсэлтийг хүлээн авч тэдэнтэйгээ байнга холбоотой байх боломжоор хангагдаж болох юм.

УИХ-ын гишүүдийн мэргэшсэн чадварыг дээшлүүлэх, шинэлэг үзэл баримтлалаар тогтмол сэлбэж байх зорилгоор түүний бүрэлдэхүүнийг 3 жил тутамд өөрчлөн сэлбэж байх зарчмыг сонгон авав. Энэ зарчмыг сонгон авснаар цаашдаа УИХ-ынх бус харин түүний гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байх бөгөөд УИХ нь байнга тасралтгүй ажиллах журамд шилжих болно” гэсэн үндэслэлийг дэвшүүлжээ.

Товчоор хэлбэл, УИХ нь нэг танхимтай, 75 гишүүнтэй байх, гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил, тэдгээрийн тал нь сэлгээгээр гурван жил тутам сонгогдож байхаар заажээ.

2.1.2. Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын Ард нийтээр хэлэлцүүлсэн дүн болон шинэчилсэн төслийн 21.1-ийн саналын тойм¹⁹²

Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ыг 1991 оны 06 дугаар сарын 10-аас 1991 оны 09 дүгээр сарын 01-ний хооронд ард нийтээр хэлэлцүүлэх явцад гарсан дүгнэлтийг харгалзан шинэчлэн боловсруулж, 1991 оны 10 дугаар сарын 10-ны өдөр УБХ-д өргөн мэдүүлсэн байна. Ард нийтийн хэлэлцүүлгийн явцад гарсан саналуудын 40.8 хувь нь 3 дугаар бүлгийн талаар байжээ.

Шинэчилсэн төслийг УБХ-аар хэлэлцүүлэн “75 гишүүнээс бүрдэнэ” гэсэн үндсэн саналыг зөвшөөрч байгаа дээр санал хураахад олонх нь дэмжсэн байна. Ингээд цөөнхийн саналыг сонсоход дараах саналууд гарч байжээ.

“75” гэдэг тоог цөөн гэж үзэн “100” - “120” гишүүнтэй байхыг дэмжин,

- Намуудын бодлогыг хэрэгжүүлэх боломжгүйн дээр Засгийн газраа парламент дотроо тодорхой хэмжээгээр оруулахын тулд парламентын гишүүдийн тоогоо нэмэх шаардлагатай.
- Эдийн засаг хүнд нөхцөлд 75 гишүүнтэй, байнгын ажиллагаатай парламентыг ажиллуулахад хэцүү тул гишүүдийн тоог Үндсэн хуулиар хуульчлан баталгаажуулах шаардлагагүй, сонгуулийн хуулиар өөрчилж болохоор тусгах. Тухайлбал, “УИХ нь нэг танхимтай байнгын ажиллагаатай байх бөгөөд гишүүний тоо, сонгуулийг зохион байгуулах журмыг хуулиар тогтооно” гэсэн заалт оруулбал цаашид тоон дээр уян хатан байх боломжтой.
- Парламент нь дотроо 14-20 гишүүдээс бүрдсэн байнгын хороодуудтай байна. Үүнээс бага гишүүнтэйгээр байнгын хороо ажиллах боломжгүй. Парламентыг жинхэнэ утгаар нь ажиллуулъя гэвэл 110-120 гишүүнтэй байх шаардлагатай. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах зарчмын хувьд мөн 100-аас дээш гишүүнтэй байх шаардлагатай.
- Парламентын гишүүний тоог хүн амын тооноос хамааруулна гэдэг нь хэтэрхий механик ойлголт гэж үзэж байна. Парламентат ёсыг хэрэгжүүлээд төрийн хууль тогтоох дээд байгууллагын хэмжээнд, хөгжингүй орнуудын хэмжээнд ажиллуулъя гэвэл ажлын цар хүрээ, чиг үүрэг, ажил үүргийн хуваарилалт энэ бүгдээс хамааруулж тоогоо тогтоох ёстой зэрэг саналуудыг гаргажээ.

УБХ ийнхүү 1991 оны намрын төслийг албан ёсоор хэлэлцэж, 75 гишүүнтэй байхыг дэмжсэн байна.

¹⁹² Улсын Их Хурлын Тамгын газар. БНМАУ-ын Ардын Их Хурал ба Монгол Улсын Үндсэн хууль – 1990-1992. Баримт бичгийн эмхэтгэл. УБ., 2016 он.

2.1.3.УБХ-аас АИХ-д өргөн барьсан Монгол Улсын Их Цааз (Үндсэн хууль)-ын төслийн 21.1-ийн саналын тойм

БНМАУ-ын Ерөнхийлөгч П.Очирбат 1991 оны 11 дүгээр сарын 13-ны өдөр “Их цааз”-ын төслийг ард нийтээр хэлэлцүүлсэн дүн, төслийн үзэл баримтлалтай холбогдсон зарчмын гол асуудлын талаар УБХ, Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг зохион байгуулах комиссын дүгнэлтийг АИХ-ын хуралдаан дээр танилцуулсан байна.¹⁹³

Ерөнхийлөгч илтгэлдээ “Их цаазын төсөлд зааснаар УИХ 76 гишүүнээс бүрдэх юм. Энэ тооны хувьд олон янзын санал гарсан бөгөөд дунджаар энэ тоонд бусад саналын агуулга нийцэж байгаа юм. УИХ-ын нэг гишүүн нь 28 мянгаас 30 мянган хүний буюу сонгуулийн нас хүрсэн 14 мянгаас 15 мянга орчим сонгогчийг төлөөлөхөөр байгаа нь дэлхийн улсуудын жишигт дүйж байгаа юм. Та бүхэнд тараасан төсөлд ийнхүү 76 гэсэн тэгш тоо сонгож авсны учир нь нэгдүгээрт, УИХ-ын нийт гишүүний хоёрны нэгийг гурван жил тутам сэлбэн шинэчилж байх, хоёрдугаарт, УИХ-ын дарга, дэд даргын бүрэн эрхийн хугацаа 3 жил байхаар тогтоож байгаатай холбоотой юм...

УИХ-ын гишүүдийн мэргэшсэн чадвар хийгээд хууль тогтоох ажлын залгамжлагдах, шинэчлэгдэх хос чанарыг хангах зорилгоор түүний бүрэлдэхүүнийг 3 жил тутамд өөрчлөн сэлбэж байх зарчмыг сонгон авч төсөлд оруулав. Энэ бол манай парламентын хувьд үнэхээр шинэлэг зүйл бөгөөд уул зарчмыг сонгон авснаар цаашдаа УИХ-ынх бус харин түүний гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байж, ингэснээр УИХ нь байнга тасралтгүй ажиллах нөхцөл боломжоор хангагдах юм”¹⁹⁴ гэжээ.

УИХ 76 гишүүнээс бүрдэнэ гэдгийг 3 зүйлийг үндэс болгон тогтоосон гэж УБХ-аас тайлбар өгсөн байна. Үүнд:¹⁹⁵

1. Монгол Улсын парламентын шинж чанар, ирээдүйн парламентын байнга ажиллах шинж чанарыг харгалзан төлөөллийн түвшинг дэлхийн жишигтэй харьцуулан, хүн ам цөөнтэй улс орнуудын жишгийг баримталсан. Судалсан орнуудад нэг депутатад ногдож байгаа хүн амын тоо доод талынх нь 20.000, харин дунджаар 90-100 мянгад хүрч байна. Доод захыг нь барьсны учир нь Монгол Улсын өргөн уудам нутаг дэвсгэр, зам харилцааны хөгжил гэсэн хоёр хүчин зүйлийг харгалзаад дэлхийн доод түвшингээр тодорхойлох бодлого барьсан.
2. Түүхэн уламжлалаа барьсан. Монгол Улс эдүгээ хүртэл байнгын парламенттай байгаагүй боловч 1924-1949 он хүртэл Их Хурал (Их Хурал нь депутатуудын хурал байгаагүй)-ын хооронд буюу 1-9 жилийн хугацаанд ганц удаа болдог, ард түмнээ төлөөлөх намын их хурал шиг байжээ. Энэ үед харьцангуй тогтвортой ажиллаж байсан хууль тогтоох дээд байгууллага болох УБХ-ын гишүүдийн 25 жилийн дунджийг авч үзсэн. Эхлээд 30, ганц удаа 100, голдуу 50, 75, 30-аар байсан байна. 76 нь эдгээр тоог дундажлаад гарган авсан тоо.
3. Нэгэнт парламентын хэлбэрийг сонгож авч байгаа учраас парламент ямар ч танхимтай байсан, хэдэн ч танхимтай байсан эдийн засаг талаасаа ерөөсөө энэ хэмжээнээс хэтрэхгүй байх нь зүйтэй гэж үзсэн. Бас авсаархан бүтэцтэй байх нь хүний тооноос гадна асуудлыг шуурхай шийдэх боломжийг нь харгалзсан. Асуудал шийдвэрлэхэд удах тусам зардал их гарна зэрэг 3 үндэслэлээр 76 гэсэн тоон дээр тогтсон.

¹⁹³ Чулуун Г. Улсын Бага Хурлын товчоон (1990-1992). УБ., 2015 он. 173 дахь тал.

¹⁹⁴ Улсын Их Хурлын Тамгын газар. БНМАУ-ын Ардын Их Хурал ба Монгол Улсын Үндсэн хууль – 1990-1992. Баримт бичгийн эмхэтгэл. УБ., 2016 он. 202 дахь тал.

¹⁹⁵ Улсын Их Хурлын Тамгын газар. Ардын Их Хурлын 1991.12.01-ний өдрийн хуралдааны тэмдэглэл. 66 дахь тал.

Төслийг АИХ-аар хэлэлцүүлэх хэлэлцүүлгийн явцад томоохон өөрчлөлтүүд хийгдсэн бөгөөд үүнд, УИХ-ын бүрэн эрхийн хугацааг 6 жилээс 4 жил болгон өөрчилж, гишүүдийн тоо ба хоёр танхимтай байх эсэх асуудлуудыг авч хэлэлцсэний эцэст нэг танхимтай байхаар тогтжээ.¹⁹⁶

Цөөнхөөс 2 шаттай нэг танхимтай байх (4 санал), эсхүл 2 танхимтай байх (5 санал) саналуудыг гаргаж байжээ. Энэхүү 2 бүтэцтэй парламентын гишүүдийн тооны талаар дараах саналуудыг гаргасан байна:

- 30-55 гишүүнтэй байнгын ажиллагаатай танхим;
- 50-80, 110-150 депутаттай дээд танхимтай байх зэрэг болно.

1991 оны 12 дугаар сарын 03-ны өдрийн хуралдаанаар УИХ-ыг 102 гишүүнтэй, нэг танхимтай байгуулах төслийг оруулан, санал хураахад дийлэнх олонхын саналаар ажлын хэсэгт шилжүүлжээ.¹⁹⁷ Энэ нь:

1. Их Хуралд орон нутгийн төлөөллийг баталгаатай байлгах;
2. Ард түмнээ төлөөлөх утгаараа холбоо, хэлхээ нь баталгаатай хэрэгжих чадвартай байх гэсэн 2 зүйл дээр үндэслэжээ. Дэлгэрүүлэн үзвэл,

190 мянгаас доош хүн амтай аймгийн нэг тойрогт 4 Их Хурлын гишүүнтэй, 190 мянгаас дээших нь 6 Их Хурлын гишүүнтэй, Улаанбаатар хотод 20 гишүүн гэж тооцоод нийт 102 гишүүнтэй байх тоог гаргасан байна.

1991 оны 12 дугаар сарын 27-ны өдрийн АИХ-ын хуралдаан дээр Улс төрийн нам, депутатын бүлгүүдийн ахлагч, депутатын хорооны дарга нарын зөвшилцөөний (Их засаг (Үндсэн хууль)-ийн хоёрдугаар хэлэлцүүлэгт бэлтгэж өөрчлөлт оруулсан зүйл, заалтуудын талаар) протоколыг уншиж танилцуулсан байна.¹⁹⁸ Үүнд:

“Гуравдугаар бүлэг. 21 дүгээр зүйлийн нэгдүгээр заалтыг Улсын Их Хурал нэг танхимтай, 76 гишүүнтэй байна гэж өөрчлөн найруулах” гэжээ.

Гишүүд энэхүү заалтыг хэлэлцэн 1992 оны 01 дүгээр сарын 06-ны өдрийн АИХ-ын хуралдаан дээр Их засаг хууль (Үндсэн хууль)-ийн 21-р зүйлийн 1-ийг зөвшилцөөний протоколд зааснаар буюу “Улсын Их Хурал 76 гишүүнтэй байх”-аар батлахыг хуралд оролцсон нийт гишүүдийн 76 хувь нь зөвшөөрсөн байна.

Ингээд нэг танхимтай, 76 гишүүнтэй, байнгын ажиллагаатай парламенттай байхаар тогтож, үүнээс хойш УИХ-ыг найман удаа бүх нийтийн, шууд, чөлөөт, ардчилсан сонгуулиар байгуулаад байна.

Манай улсын нийт хүн ам 1992 онд 2.1 сая байсан бол 2020 онд 3.2 сая болж **52 хувиар** өссөн байна. Энэ нь:

- 1992 онд УИХ-ын нэг гишүүн **29145 иргэнийг** төлөөлж байсан;
- 2020 онд УИХ-ын нэг гишүүн **44178 иргэнийг** төлөөлөх болсон байна.

Харин сонгуулийн эрх бүхий иргэд 1992 онд УИХ-ын анхны сонгуулийг явуулснаас хойш 2020 он гэхэд **85 хувиар** өссөн байна. Энэ нь:

- 1992 онд УИХ-ын нэг гишүүн **сонгуулийн эрх бүхий 14368 иргэнийг** төлөөлж байсан бол;
- 2020 онд УИХ-ын нэг гишүүн **сонгуулийн эрх бүхий 26368 иргэнийг** төлөөлж байна.

¹⁹⁶ Чулуун Г. Улсын Бага Хурлын товчоон (1990-1992). УБ., 2015 он.

¹⁹⁷ Улсын Их Хурлын Тамгын газар. Ардын Их Хурлын 1991.12.03-ны өдрийн хуралдааны тэмдэглэл. 60, 160 дахь талууд.

¹⁹⁸ Улсын Их Хурлын Тамгын газар. Ардын Их Хурлын 1991.12.27-ны өдрийн хуралдааны тэмдэглэл. 32 дахь талууд.

2.2.2019 онд Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийг хэлэлцэх үеэр УИХ-ын бүрэлдэхүүнийг нэмэгдүүлэх тухай гарсан санал¹⁹⁹

2019 оны 06 дугаар сарын 06-ны өдөр Улсын Их Хурлын нэр бүхий 62 гишүүнээс Үндсэн хуулийн 20 зүйл, 44 заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг өргөн мэдүүлэхэд Улсын Их Хурлын гишүүдийн тоотой холбоотой зохицуулалт төсөлд тусгагдаагүй байв.

Төслийн анхны хэлэлцүүлгийн дараа Монгол Улсын Ерөнхийлөгчөөс 2019 оны 07 дугаар сарын 16-ны өдөр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 20 зүйл, 49 заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төсөл, саналыг өргөн мэдүүлсэн бөгөөд уг төслийг Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн 11.3.4-т заасны дагуу саналын түвшинд харгалзан Улсын Их Хурлын 62 гишүүний өргөн мэдүүлсэн төсөлд гаргасан зарчмын зөрүүтэй санал гэж үзэн, хамтатган хэлэлцэж, санал хурааж шийдвэрлэсэн байна.

Хүснэгт 2. УИХ-ын гишүүдийн тоог өөрчлөх саналын томьёолол

УИХ-ын гишүүдийн өргөн мэдүүлсэн төсөл 2019.06.06	Ерөнхийлөгчийн өргөн мэдүүлсэн төсөл, санал 2019.07.16	Зөвшилцлийн ажлын хэсгээс гарсан саналын томьёолол	Хэлэлцэгдсэн байдал
Хорин нэгдүгээр зүйл			
1.Улсын Их Хурал ... далан зургаан гишүүнтэй байна.			
хөндөөгүй	“Улсын Их Хурал нэг танхимтай, нэг зуун найман гишүүнээс бүрдэх бөгөөд тавин дөрвөн гишүүнийг нэг мандат бүхий сонгуулийн тойргоос мажоритар тогтолцоогоор, тавин дөрвөн гишүүнийг сонгуулийн нэгдсэн нэг тойргоос пропорциональ тогтолцоогоор тус тус сонгоно.”	Хорин нэгдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсгийн “далан зургаан” гэснийг “ерөн есөн” гэж, гэж өөрчлөх	ТБХ- 66.7 хувийн саналаар дэмжигдсэн. Нэгдсэн хуралдаан - Улсын Их хурлын нийт гишүүний дөрөвний гурваас доошгүйн дэмжлэг аваагүй.

Ингэхдээ УИХ-аас 2019 оны 07 дугаар сарын 18-ны өдөр 72 дугаар тогтоол баталж, Монгол Улсын Ерөнхийлөгчөөс өргөн мэдүүлсэн төсөл, саналыг 62 гишүүний өргөн мэдүүлсэн Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөлтэй уялдуулах, асуудлыг зөвшилцөх үүрэг бүхий Ажлын хэсгийг байгуулан, Зөвшилцлийн ажлын хэсгийн даргаар Монгол Улсын Ерөнхийлөгч, бүрэлдэхүүнд нь МАН, АН, бусад намын төлөөллийг тэнцвэртэй оруулсан байна.

Улсын Их Хурал Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн 11.3.4-т зааснаар урьдчилан тогтсон нэг төсөл буюу Улсын Их Хурлын гишүүдийн өргөн мэдүүлсэн төслийг нэгэнт хэлэлцэж эхэлсэн тул Ерөнхийлөгчийн төслийг мөн заалтын **“саналын түвшинд харгалзана”** гэсний дагуу, Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн 2.4-т заасан агуулга, хязгаарыг баримтлан хэлэлцжээ.

Монгол Улсын Ерөнхийлөгчөөс өргөн мэдүүлсэн төсөл, саналд Улсын Их Хурлын гишүүний тоог 108 байхаар санал оруулж ирсэн боловч ажлын хэсгээс уг тоог 99 гэж өөрчлөхөөр Төрийн байгуулалтын байнгын хорооны хуралдаанд санал оруулж, 66.7 хувийн саналаар дэмжсэн боловч, УИХ-ын чуулганы нэгдсэн хуралдаанаар нийт гишүүний дөрөвний гурвын олонхын саналаар дэмжигдээгүй байна.

¹⁹⁹ Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Эрх зүйн дүн шинжилгээний хэлтэс, 2022 он.

3. ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

3.1. Дэлхийн улс орнуудын хүн амын тоог парламентын гишүүдийн тоонд харьцуулсан байдал

Судалгаанд дэлхийн 191 улсыг хамруулсан бөгөөд тухайн улсын хүн амын тоог парламентын гишүүний тоонд (үүнд нэг танхимтай парламентын гишүүдийн тоо, хоёр танхимтай парламентын хувьд доод танхимын гишүүдийн тоог баримтлан) харьцуулан гаргав. Эдгээр улс орнуудаас парламент нь нэг танхимтай 109 улс, 2 танхимтай 82 улс байна. Судалгаанд хамрагдсан Судан улсын хувьд 2019 оны 4-р сард төрийн эргэлт гарч Суданы парламентыг тараасны улмаас гишүүдийн тоог гаргах боломжгүй байв.²⁰⁰

Хүн ам цөөнтэй арлын улс орнуудын парламентын гишүүд нь 1000 хүрэхгүй иргэд төлөөлөх тохиолдлууд байхад, хүн ам ихтэй Энэтхэг (2.532.118), АНУ (760.925), Пакистан (645.884), Нигери (572.609) зэрэг орны парламентын гишүүн нь хамгийн олон иргэнийг төлөөлөн ажилладаг байна.

Парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоог авч үзвэл нийт улс орнуудын 66 нь буюу 34.7 хувь нь 100.001-ээс дээш иргэнийг төлөөлөн ажиллаж байна. Парламентын нэг гишүүн нь 40.001-60.000 иргэнийг төлөөлж буй 19 улс байна. **Монгол Улсын Их Хурлын нэг гишүүн нь 44.178 иргэнийг төлөөлж дээрх хэсэгт багтаж байна.**

Монгол Улстай хүн амын тоогоороо ойролцоо (2-5 сая хүн амтай), парламентын засаглалтай 14 улсыг авч үзэхэд 3-5 сая хүн амтай, дунджаар 40.5 мянган иргэнийг төлөөлж буй 7 улс, 2-3 сая хүн амтай, дунджаар 27.0 мянган иргэнийг төлөөлж буй 7 улс байна.

Хүснэгт 3. Хоёроос таван сая хүн амтай, парламентын засаглалтай улс орнуудын парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо

Парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо /дунджаар/	Улсын тоо	Хүн амын тоо	Улсын нэр
40.5 мян	7	3-5 сая хүртэл	Босни-Херцеговин, Гүрж, Ирланд, Молдова, Шинэ Зеланд, Хорват
27.0 мян	7	2-3 сая хүртэл	Албани, Армени, Ботсван, Лесото, Словени, Умард Македон, Ямайка

2019 онд Итали улсын парламентын доод танхим нь парламентын 2 танхимын гишүүдийн тоог цөөлөх (Төлөөлөгчдийн танхимын гишүүдийг 630-аас 400 хүртэл, Сенаторуудыг 315-200 хүртэл) хуулийг баталж, Үндсэн хуульдаа өөрчлөлт оруулсан байна.²⁰¹ Гишүүдийн тоог цөөлснөөр ирэх 10 жилийн хугацаанд гишүүдийн цалин болон бусад зардалд зарцуулагдах ойролцоогоор 1 тэрбум Евро-г улсын төсвөөс хэмнэнэ гэсэн тооцоо гарчээ. Тус шийдвэрийг 2023 оноос хэрэгжүүлж эхлэхээр шийдвэрлэсэн байна.

²⁰⁰ https://data.ipu.org/content/sudan?chamber_id=13530

²⁰¹ https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2020?lang=en

Хүснэгт 4. Парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо

Парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо	Улсын тоо	Нийт орноос эзлэх хувь	Улсын нэр
10.000 хүртэл	26	13.6	Андорра, Антигуа ба Барбуда, Барбадос, Бруней Даруссалам, Вануату, Гренада, Доминик, Исланд, Кабо-Верде, Кирибати, Лихтенштайн, Мальдив, Мальта, Маршаллын арлууд, Монако, Монтенегро, Науру, Палау, Самоа, Сан-Марино, Сан-Томе ба Принсипи, Сейшелийн арлууд, Сент-Винсент ба Гренадин, Сент-Китс ба Невис, Тонга, Тувалу
10.001-20.000	22	11.5	Багамын арлууд, Белиз, Бутан, Габон, Гайана, Гвиней-Биссау, Жибути, Кипр, Куба, Латви, Лесото, Литва, Люксембург, Маврики, Сент-Люсия, Соломоны арлууд, Суринам, Фижи, Умард Македон, Экваторын Гвиней, Эсватини, Эстони
20.001-40.000	29	15.2	Албани, Армени, Болгар, Бостван, Грек, Гүрж, Дани, Зүүн Тимор, Ирланд, Коморын арлууд, Конго (БНКУ), Ливи, Мавритани, Микронез, Молдова, Намиби, Норвег, Өмнөд Судан, Серб, Словак, Словени, Солонгос (БНАСУ), Төв Африкийн БНУ, Тринидад ба Тобаго, Уругвай, Финланд, Хорват, Швед, Эрритрей
40.001-60.000	19	10	Австри, Бахрейн, Гамби, Доминиканы БНУ, Зимбабве, Лаос, Ливан, Оман, Португал, Румын, Сингапур, Сомали, Сьерра-Леон, Тунис, Туркменистан, Унгар, Швейцар, Шинэ Зеланд, Ямайка
60.001-100.000	29	15.2	Азербайжан, Беларусь, Бельги, Боливи, Босни Херцеговин, Бурунди, Йемен, Израил, Йордан, Итали, Катар, Киргиз, Коста Рика, Кувейт, Либери, Малави, Марокко, Никарагуа, Панам, Папуа-Шинэ Гвиней, Парагвай, Польш, Сири, Того, Уганда, Хаити, Хондурас, Шри-Ланка, Эль Сальвадор
100.001-ээс дээш	66	34.7	Австрали, Алжир, Ангол, АНУ, Арабын НЭУ, Аргентин, Афганистан, Балба, Бангладеш, Бенин, БНХАУ, Бразил, Буркино Фасо, Венесуэл, Вьетнам, Гана, Гватемал, Гвиней, Герман, Египет, Замби, Индонез, Ирак, Иран, Испани, Их Британи, Казахстан, Камбож, Камерун, Канад, Кени, Колумби, Конго (БНАКУ), Кот д'Ивуар, Мадагаскар, Малайз, Мали, Мексик, Мозамбик, Мьянмар, Нижер, Нигери, Нидерланд, ОХУ, Өмнөд Африк, Пакистан, Перу, Руанда, Саудын Араб, Сенегал, Солонгос (БНСУ), Тажикистан, Тайланд, Танзани, Турк, Узбекистан, Филиппин, Франц, Чад, Чех, Чили, Эквадор, Энэтхэг, Этиоп, Япон

ОИХ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

Хүснэгт 5. Дэлхийн улсуудын парламентын танхим, гишүүд, хүн амын тоонд харьцуулсан байдал

№	Улсын нэр	Засаглалын хэлбэр	Танхимын тоо	Танхимын нэр, гишүүдийн тоо ²⁰²	Хүн амын тоо ²⁰³	Парламентын нэг гишүүний төлөөлж буй хүн амын тоо
1.	Австрали	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	76 151	25.499.884 168.873
2.	Австри	Холимог	2	Холбооны Зөвлөл Үндэсний Зөвлөл	61 183	9.006.398 49.215
3.	Азербайжан	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	125	10.139.177 81.784
4.	Албани	Парламентын	1	Парламент	140	2.877.797 20.555
5.	Алжир	Холимог	2	Үндэсний Зөвлөл Үндэсний Ардын Ассамблей	174 407	43.851.044 107.742
6.	Ангол	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	220	32.866.272 149.392
7.	Андорра	Парламентын	1	Ерөнхий Зөвлөл	28	77.265 2759
8.	Антигуа ба Барбуда	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	17 18	97.929 5440
9.	АНУ	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	100 435	331.002.651 760.925
10.	Арабын НЭУ	Хаант	1	Холбооны Үндэсний Зөвлөл	40	9.890.402 247.260
11.	Аргентин	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Депутатуудын танхим	72 257	45.195.774 175.859
12.	Армени	Парламентын	1	Үндэсний Ассамблей	107	2.963.243 27.693
13.	Афганистан	Ерөнхийлөгчийн	2	Дээд танхим (House of Elders) Доод танхим (House of the People)	102 250	38.928.346 113.168
14.	Багамын арлууд	Парламентын	2	Сенат Ассамблейн танхим	16 39	393.244 10.083
15.	Балба	Парламентын	2	Үндэсний Ассамблей Төлөөлөгчдийн танхим	59 275	29.136.808 105.952
16.	Бангладеш	Парламентын	1	Парламент	350	164.689.383 470.541
17.	Барбадос	Парламентын	2	Сенат Ассамблейн танхим	21 30	287.375 9579
18.	Бахрейн	Хаант	2	Зөвлөх Зөвлөл Төлөөлөгчдийн танхим	40 40	1.701.575 42.539
19.	Беларусь	Холимог	2	Төрийн зөвлөл Төлөөлөгчдийн танхим	64 110	9.449.323 85.902
20.	Белиз	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	13 32	397.628 12.425
21.	Бельги	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	60 150	11.589.623 77.264
22.	Бенин	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	83	12.123.200 146.062
23.	БНХАУ	Коммунист	1	Бүх Хятадын Ардын Төлөөлөгчдийн Хурал	3000	1.439.323.776 479.774
24.	Болгар	Парламентын	1	Үндэсний Ассамблей	240	6.948.445 28.951
25.	Боливи	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Депутатуудын танхим	36 130	11.673.021 89.792
26.	Босни-Херцеговин	Парламентын	2	Ардын танхим Төлөөлөгчдийн танхим	15 42	3.280.819 78.114

²⁰² https://data.ipu.org/compare?field=chamber%3A%3Afield_statutory_members_number&structure=any_lower_chamber#map

²⁰³ <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/>

27.	Ботсван	Парламентын	1	Үндэсний Ассамблей	65	2.351.627	36.178
28.	Бразил	Ерөнхийлөгчийн	2	Холбооны Сенат Депутатуудын танхим	81 513	212.559.417	414.345
29.	Буркина Фасо	Шилжилтийн (Transitional system)	1	Хууль тогтоох Ассамблей	71	20.903.273	294.412
30.	Бруней Даруссалам	Хаант	1	Хууль тогтоох зөвлөл	45	437.479	9721
31.	Бурунди	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Үндэсний Ассамблей	39 123	11.890.784	96.673
32.	Бутан	Хаант	2	Үндэсний Зөвлөл Үндэсний Ассамблей	25 47	771.608	16.417
33.	Вануату	Парламентын	1	Парламент	52	307.145	5906
34.	Венесуэл	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	167	28.435.940	170.275
35.	Вьетнам	Коммунист	1	Үндэсний Ассамблей	500	97.338.579	194.677
36.	Габон	Холимог	2	Сенат Үндэсний Ассамблей	67 143	2.225.734	15.564
37.	Гайана	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	72	786.552	10.924
38.	Гамби	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	58	2.416.668	41.666
39.	Гана	Ерөнхийлөгчийн	1	Парламент	275	31.072.940	112.992
40.	Гватемал	Ерөнхийлөгчийн	1	Конгресс	160	17.915.568	111.972
41.	Гвиней	Шилжилтийн (Transitional system)	1	Үндэсний Зөвлөл	81	13.132.795	162.133
42.	Гвиней-Бисау	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ардын Ассамблей	102	1.968.001	19.294
43.	Герман	Парламентын	2	Бундесрат-Холбооны зөвлөл Бундестаг-Холбооны хурал	69 598	83.783.942	140.106
44.	Грек	Парламентын	1	Парламент	300	10.423.054	34.743
45.	Гренада	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	13 15	112.523	7501
46.	Гүрж	Парламентын	1	Парламент	150	3.989.167	26.594
47.	Дани	Парламентын	1	Парламент	179	5.792.202	32.358
48.	Доминик	Парламентын	1	Ассамблейн танхим	32	71.986	2250
49.	Доминиканы БНУ	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Депутатуудын танхим	32 190	10.847.910	57.094
50.	Египет	Холимог	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	300 596	102.334.404	179.849
51.	Жибути	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	65	988.000	15200
52.	Замби	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	167	18.383.955	110.083
53.	Зимбабве	Холимог	2	Сенат Үндэсний Ассамблей	80 270	14.862.924	55.047
54.	Зүүн Тимор	Парламентын	1	Үндэсний Парламент	65	1.318.445	20.283
55.	Йемен	Шилжилтийн (Transitional system)	2	Зөвлөх Зөвлөл Төлөөлөгчдийн танхим	111 301	29.825.964	99.089
56.	Израил	Парламентын	1	Кнессет	120	8.655.535	72.129
57.	Индонез	Ерөнхийлөгчийн	1	Төлөөлөгчдийн танхим	575	273.523.615	475.693
58.	Йордан	Хаант	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	65 130	10.203.134	78.485
59.	Ирак	Парламентын	1	Төлөөлөгчдийн зөвлөл	329	40.222.493	122.256
60.	Иран	Холимог	1	Исламын Зөвлөх Хурал	290	83.992.949	289.630
61.	Ирланд	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	60 160	4.937.786	30.861
62.	Исланд	Парламентын	1	Парламент	63	341.243	5416
63.	Испани	Парламентын	2	Сенат Депутатуудын Конгресс	265 350	46.754.778	133.585
64.	Итали	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	321 630	60.461.826	95.971
65.	ИБУИНХУ	Парламентын	2	Лордуудын танхим	800		104.440

			Нийтийн танхим	650	67.886.011	
66.	Кабо-Верде	Парламентын	1 Үндэсний Ассамблей	72	555.987	7722
67.	Казахстан	Холимог	2 Сенат	49		
			Төлөөлөгчдийн танхим	107	18.776.707	175.483
68.	Камбож	Парламентын	2 Сенат	62		
			Үндэсний Ассамблей	125	16.718.965	133.751
69.	Камерун	Холимог	2 Сенат	100		
			Үндэсний Ассамблей	180	26.545.863	147.477
70.	Канад	Парламентын	2 Сенат	105		
			Нийтийн танхим	338	37.742.154	111.663
71.	Катар	Хаант	1 Зөвлөх зөвлөл	45	2.881.053	64.023
72.	Кени	Ерөнхийлөгчийн	2 Сенат	68		
			Үндэсний Ассамблей	350	53.771.296	153.632
73.	Кипр	Ерөнхийлөгчийн	1 Төлөөлөгчдийн танхим	80	1.207.359	15.091
74.	Киргиз	Ерөнхийлөгчийн	1 Дээд Зөвлөл	90	6.524.195	72.491
75.	Кирибати	Парламентын	1 Ассамблей	45	119.449	2654
76.	Колумби	Ерөнхийлөгчийн	2 Сенат	108		
			Төлөөлөгчдийн танхим	187	50.882.891	272.101
77.	Коморын арлууд	Холимог	1 Холбооны Ассамблей	24	869.601	36.233
78.	Конго (БНАКУ)	Ерөнхийлөгчийн	2 Сенат	109		
			Үндэсний Ассамблей	500	89.561.403	179.122
79.	Конго (БНКУ)	Холимог	2 Сенат	72		
			Үндэсний Ассамблей	151	5.518.087	36.543
80.	Коста-Рика	Ерөнхийлөгчийн	1 Хууль тогтоох Ассамблей	57	5.094.118	89.370
81.	Кот д'Ивуар	Холимог	2 Сенат	99		
			Үндэсний Ассамблей	255	26.378.274	103.444
82.	Куба	Коммунист	1 Ардын эрхэт Үндэсний Ассамблей	605	11.326.616	18.721
83.	Кувейт	Хаант	1 Үндэсний Ассамблей	65	4.270.571	65.701
84.	Лаос	Коммунист	1 Үндэсний Ассамблей	164	7.275.560	44.363
85.	Латви	Парламентын	1 Парламент	100	1.886.198	18.861
86.	Лесото	Парламентын	2 Сенат	33		
			Үндэсний Ассамблей	122	2.142.249	17.559
87.	Либериа	Ерөнхийлөгчийн	2 Сенат	30		
			Төлөөлөгчдийн танхим	73	5.057.681	69.283
88.	Ливан	Холимог	1 Үндэсний Ассамблей	128	6.825.445	53.323
89.	Ливи	Шилжилтийн (Transitional system)	1 Төлөөлөгчдийн танхим	200	6.871.292	34.356
90.	Литва	Холимог	1 Парламент	141	2.722.289	19.307
91.	Лихтенштайн	Парламентын	1 Диет	25	38.128	1525
92.	Люксембург	Парламентын	1 Депутатуудын танхим	60	625.978	10.432
93.	Маврики	Парламентын	1 Үндэсний Ассамблей	70	1.271.768	18.168
94.	Мавритани	Холимог	1 Үндэсний Ассамблей	157	4.649.658	29.615
95.	Мадагаскар	Холимог	2 Сенат	18		
			Үндэсний Ассамблей	151	27.691.018	183.384
96.	Малави	Ерөнхийлөгчийн	1 Үндэсний Ассамблей	193	19.129.952	99.118
97.	Малайз	Парламентын	2 Сенат	70		
			Төлөөлөгчдийн танхим	221	32.365.999	146.452
98.	Мали	Шилжилтийн (Transitional system)	1 Үндэсний Зөвлөл	121	20.250.833	167.362
99.	Мальдив	Ерөнхийлөгчийн	1 Ардын Хурал	87	540.544	6213
100.	Мальта	Парламентын	1 Төлөөлөгчдийн танхим	65	441.543	6792
101.	Марокко	Хаант	2 Зөвлөхүүдийн танхим	120		
			Төлөөлөгчдийн танхим	395	36.910.560	93.444
102.	Маршаллын арлууд	Ерөнхийлөгчийн	1 Парламент	33	59.190	1793
103.	Мексик	Ерөнхийлөгчийн	2 Сенаторын танхим	128		
			Депутатуудын танхим	500	128.932.753	257.865

104.	Микронез	Ерөнхийлөгчийн	1	Конгресс	14	548.914	39.208
105.	Мозамбик	Холимог	1	Ассамблей	250	31.255.435	125.021
106.	Молдова	Парламентын	1	Парламент	101	4.033.963	39.940
107.	Монако	Парламентын	1	Үндэсний Зөвлөл	24	39.242	1635
108.	Монтенегро	Холимог	1	Парламент	81	628.066	7753
109.	Мьянмар	Холимог	2	Дээд танхим Доод танхим	224 440	54.409.800	123.658
110.	Намиби	Холимог	2	Үндэсний Зөвлөл Үндэсний Ассамблей	42 104	2.540.905	24.431
111.	Науру	Холимог	1	Парламент	19	10.824	569
112.	Нижер	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	171	24.206.644	141.559
113.	Нигери	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	109 360	206.139.589	572.609
114.	Нидерланд	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	75 150	17.134.872	114.232
115.	Никарагуа	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	91	6.624.554	72.797
116.	Норвег	Парламентын	1	Парламент	169	5.421.241	32.078
117.	Оман	Хаант	2	Төрийн зөвлөл Зөвлөх зөвлөл	86 86	5.106.626	59.379
118.	ОХУ	Холимог	2	Холбооны Зөвлөл Төрийн Дум	170 450	145.934.462	324.298
119.	Өмнөд Африк	Парламентын	2	Үндэсний зөвлөл Үндэсний Ассамблей	90 400	59.308.690	148.271
120.	Өмнөд Судан	Шилжилтийн (Transitional system)	2	Төрийн зөвлөл Үндэсний хууль тогтоох Ассамблей	100 550	11.193.725	20.352
121.	Пакистан	Парламентын	2	Сенат Үндэсний Ассамблей	100 342	220.892.340	645.884
122.	Палау	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	13 16	18.094	1130
123.	Панам	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	71	4.314.767	60.771
124.	Папуа-Шинэ Гвиней	Парламентын	1	Үндэсний Парламент	111	8.947.024	82.153
125.	Парагвай	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Депутатуудын танхим	45 80	7.132.538	80.603
126.	Перу	Ерөнхийлөгчийн	1	Конгресс	130	32.971.854	253.629
127.	Польш	Холимог	2	Сенат Сейм	100 460	37.846.611	82.275
128.	Португал	Парламентын	1	Бүгд Найрамдах Улсын Ассамблей	230	10.196.709	44.333
129.	Руанда	Холимог	2	Сенат Депутатуудын танхим	26 80	12.952.218	161.902
130.	Румын	Холимог	2	Сенат Депутатуудын танхим	136 330	19.237.691	58.296
131.	Самоа	Парламентын	1	Хууль тогтоох Ассамблей	51	198.414	3890
132.	Сан-Марино	Парламентын	1	Ерөнхий Зөвлөл	60	33.931	565
133.	Сан-Томе ба Принсипи	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	55	219.159	3984
134.	Саудын Араб	Хаант	1	Зөвлөх зөвлөл	151	34.813.871	230.555
135.	Сейшелийн арлууд	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	35	98.347	2809
136.	Сенегал	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	165	16.743.927	101.478
137.	Сент-Винсент ба Гренадин	Парламентын	1	Ассамблейн танхим	22	110.940	5042
138.	Сент-Китс ба Невис	Парламентын	1	Үндэсний Ассамблей	16	53.199	3324
139.	Сент-Люсия	Парламентын	2	Сенат Ассамблей	11 18	183.627	10.201
140.	Серби	Парламентын	1	Үндэсний Ассамблей	250	8.737.371	34.949

141.	Сингапур	Холимог	1	Парламент	104	5.850.342	56.253
142.	Сири	Шилжилтийн (Transitional system)	1	Ардын Хурал	250	17.500.658	70.002
143.	Словак	Парламентын	1	Үндэсний Зөвлөл	150	5.459.642	36.397
144.	Словени	Парламентын	2	Үндэсний Зөвлөл Үндэсний Ассамблей	40 90	2.078.938	23.099
145.	Соломоны арлууд	Парламентын	1	Үндэсний Парламент	50	686.884	13.737
146.	Солонгос (БНАСУ)	Коммунист	1	Ардын Их Хурал	687	25.778.816	37.523
147.	Солонгос (БНСУ)	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	300	51.269.185	170.897
148.	Сомали	Холимог	2	Дээд танхим Ард түмний танхим	54 275	15.893.222	57.793
149.	Судан		2	Төрийн зөвлөл Үндэсний Ассамблей (2019 оны 4-р сард төрийн эргэлт хийж Суданы парламентыг тараасан байна.)	- -	43.849.260	- -
150.	Суринам	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	51	586.632	11.502
151.	Сьерра Леон	Холимог	1	Парламент	146	7.976.983	54.636
152.	Тажикистан	Ерөнхийлөгчийн	2	Үндэсний Ассамблей Төлөөлөгчдийн танхим	33 63	9.537.645	151.391
153.	Тайланд	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	250 500	69.799.978	139.599
154.	Танзани	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	393	59.734.218	151.995
155.	Того	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	91	8,278,724	90.974
156.	Тонга	Хаант	1	Хууль тогтоох Ассамблей	30	105,695	3523
157.	Төв Африкийн БНУ	Холимог	1	Үндэсний Ассамблей	140	4.829.767	34.498
158.	Тринидад ба Тобаго	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	32 42	1.399.488	33.321
159.	Тувалу	Парламентын	1	Парламент	16	11.792	737
160.	Тунис	Холимог	1	Ард түмний Төлөөлөгчдийн танхим	217	11.818.619	54.463
161.	Турк	Холимог	1	Үндэсний Их Хурал	600	84.339.067	140.565
162.	Туркменистан	Ерөнхийлөгчийн	2	Ард түмний Зөвлөл Ассамблей	56 125	6.031.200	48.249
163.	Уганда	Ерөнхийлөгчийн	1	Парламент	529	45.741.007	86.466
164.	Узбекистан	Холимог	2	Сенат Хууль тогтоох танхим	100 150	33.469.203	223.128
165.	Унгар	Парламентын	1	Үндэсний Ассамблей	199	9.660.351	48.544
166.	Уругвай	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	31 99	3.473.730	35.088
167.	Фижи	Парламентын	1	Парламент	51	896.445	17.577
168.	Филиппин	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	24 304	109.581.078	360.464
169.	Финланд	Парламентын	1	Парламент	200	5.540.720	27.703
170.	Франц	Холимог	2	Сенат Үндэсний Ассамблей	348 577	65.273.511	113.125
171.	Хаити	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Депутатуудын танхим	30 119	11.402.528	95.819
172.	Умард Македон	Парламентын	1	Ассамблей	123	2.083.374	16.938
173.	Хондурас	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Конгресс	128	9.904.607	77.379
174.	Хорват	Парламентын	1	Парламент	151	4.105.267	27.187
175.	Чад	Шилжилтийн (Transitional system)	1	Үндэсний Зөвлөл	93	16.425.864	176.622
176.	Чех	Парламентын	2	Сенат Депутатуудын танхим	81 200	10.708.981	132.209

177.	Чили	Ерөнхийлөгчийн	2	Сенат Депутатуудын танхим	50 155	19.116.201	123.330
178.	Швед	Парламентын	1	Парламент	349	10.099.265	28.937
179.	Швейцар	Парламентын	2	Төрийн зөвлөл Үндэсний зөвлөл	46 200	8.654.622	43.273
180.	Шинэ Зеланд	Парламентын	1	Төлөөлөгчдийн танхим	120	4.822.233	40.185
181.	Шри Ланка	Холимог	1	Парламент	225	21.413.249	95.169
182.	Эквадор	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	137	17.643.054	128.781
183.	Экваторын Гвиней	Холимог	2	Сенат Депутатуудын танхим	70 100	1.402.985	14.029
184.	Эль Сальвадор	Ерөнхийлөгчийн	1	Хууль тогтоох Ассамблей	84	6.486.205	77.216
185.	Энэтхэг	Парламентын	2	Муж улсуудын зөвлөл Ардын танхим	245 545	1.380.004.385	2.532.118
186.	Эритрей	Ерөнхийлөгчийн	1	Үндэсний Ассамблей	150	3.546.421	23.642
187.	Эсватини	Хаант	2	Сенат Ассамблейн танхим	30 70	1.160.164	16.573
188.	Эстони	Парламентын	1	Парламент	101	1.326.535	13.134
189.	Этиоп	Парламентын	2	Холбооны танхим Ардын Төлөөлөгчдийн танхим	153 547	114.963.588	210.171
190.	Ямайка	Парламентын	2	Сенат Төлөөлөгчдийн танхим	21 63	2.961.167	47.002
191.	Япон	Парламентын	2	Зөвлөхүүдийн танхим Төлөөлөгчдийн танхим	248 465	126.476.461	271.992

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Лүндээжанцан Д. Монгол Улс дахь төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт. УБ., 2014 он.
- Чулуун Г. Улсын Бага Хурлын товчоон (1990-1992). УБ., 2015 он.
- Олон Улсын парламентын холбооны цахим хуудас. Data on parliaments:
https://data.ipu.org/compare?field=chamber%3A%3Afield_statutory_members_number&structure=any__lower_chamber#map
- Улсын Их Хурлын Тамгын газар. БНМАУ-ын Ардын Их Хурал ба Монгол Улсын Үндсэн хууль – 1990-1992. Баримт бичгийн эмхэтгэл. УБ., 2016 он.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. Унитар улсуудын парламентын болон орон нутгийн сонгуулийн бүрэн эрхийн хугацаа, парламентын гишүүдийн тоог тогтоох жишиг. СТ-11/225. Судалгааны эмхэтгэл, Боть 12. УБ., 2011 он.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. Дэлхийн улс орнуудын хүн амын тоог парламентын гишүүдийн тоонд харьцуулсан байдал болон холбооны улсуудын парламентын танхимын тоо. СТ-15/210. Судалгааны эмхэтгэл, Боть 20. УБ., 2015 он.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. Төлөөллийн эрх мэдлийн байгууллагын төлөөллийн тоог тогтоох, тооцох зарчмын талаарх лавлагаа (куб язгуурын томьёо). СТ-19/418. Судалгааны эмхэтгэл, Боть 29. УБ., 2019 он.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Эрх зүйн дүн шинжилгээний хэлтэс, 2022 он.
- Итали Улсын Үндсэн хууль.
https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2020?lang=en

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН